

DOI: <https://doi.org/10.36719/3005-3137/10/96-100>

Gülnisə Həziyeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Bakı, Azərbaycan
<https://orcid.org/0009-0003-5809-5049>
gulnisehziyeva@gmail.com

I Türkoloji Qurultayda Vəli Xulufu, Hüseyn Cavid və Cəlil Məmmədquluzadənin fəaliyyəti

Xülasə

XX əsr türk xalqları üçün həm siyasi, həm də mədəni baxımdan böyük dəyişikliklərlə yadda qalan bir dövr olmuşdur. Artıq bu dövrdə türk xalqları uzun müddət istifadə etdikləri ərəb qrafikalı əlifbanın onların dilinə və yazı sisteminə uyğun gəlmədiyini, çətinlik yaratdığını görürdülər. 1926-cı ildə Bakı şəhərində keçirilən I Türkoloji Qurultayda əlifba, türk dillərinin müqayisəli şəkildə öyrənilməsi, dialektlərin araşdırılması və ümumtürk əlaqələrin qurulması məsələləri müzakirə olunmuşdur. I Türkoloji Qurultayda Azərbaycan, Türkiyə, Qazaxıstan, Özbəkistan, Tatarıstan və digər regionlardan nümayəndələr iştirak etmiş və əsas müzakirə predmeti ərəb qrafikalı əlifbadan latın qrafikalı əlifbaya keçid olmuşdur. I Türkoloji Qurultayda əlifba ilə bağlı problemlər, dilin sadə formaya salınması və maarif sisteminin yaxşılaşdırılması mövzuları müzakirə olunmuşdur. Məqalədə Azərbaycan ziyahlarından Vəli Xulufu, Hüseyn Cavid və Cəlil Məmmədquluzadənin çıxışlarının qurultay üçün əhəmiyyəti və nəticəsi izah olunmuşdur. Onlar çıxışlarında latın əlifbasının öyrənilməsinin sadəliyini, xalqın maariflənməsində rolunu və ümumtürk mədəni əlaqələrini möhkəmləndirəcəyini elmi arqumentlərlə əsaslandırmışlar. Vəli Xulufu qurultayda daha çox elmi-praktik yanaşma sərgiləmişdir. O, yeni əlifbanın qəbulu nəticəsində təhsilin keyfiyyətinin artacağına və savadsızlığın azalmasına şərait yaradacağını bildirmişdir. Hüseyn Cavidin çıxışlarında ümumtürk mədəni birliyin möhkəmləndirilməsi ideyası xüsusi yer tutur. Cəlil Məmmədquluzadə isə ərəb qrafikasının savadsızlığı artırdığını, elmdən uzaqlaşdırdığını bildirərək fonetik və sadə yazı prinsipini müdafiə etmişdir. Onların mövqeləri təkcə o dövr üçün deyil, sonrakı illərdə Azərbaycan dil siyasətinin inkişafı üçün də böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir. Təəssüf ki, qurultaydan bir neçə il sonra siyasi repressiyalar bu prosesə ciddi zərbə vurmuş və bir çox iştirakçılar təqib olunmuşdur. I Türkoloji Qurultay türk xalqlarının gələcək milli birliyinin formalaşdırılmasında mühüm mərhələ olmuş və burada irəli sürülən ideyalar zamanın siyasi təzyiqlərinə baxmayaraq yaşamaqda davam etmişdir.

Açar sözlər: *I Türkoloji Qurultay, əlifba islahatı, ümumbirlik, Vəli Xulufu, Hüseyn Cavid, Cəlil Məmmədquluzadə*

Gulnisa Haziyeva
Azerbaijan State Pedagogical University
Baku, Azerbaijan
<https://orcid.org/0009-0003-5809-5049>
gulnisehziyeva@gmail.com

At the First Turkological Congress, Veli Khulufu, Huseyn Javid and Jalil Mammadguluzade's Activities

Abstract

The 20th century was a period of great changes for the Turkic peoples, both politically and culturally. During this period, Turkic-speaking peoples realized that the Arabic script alphabet they had been using for a long time did not suit their language and writing system and was creating

difficulties. The First Turkological Congress, held in Baku in 1926, discussed the alphabet, comparative study of Turkic languages, study of dialects, and establishment of pan-Turkic relations. Representatives from Azerbaijan, Turkey, Kazakhstan, Uzbekistan, Tatarstan, and other regions participated in the First Turkological Congress, and the main subject of discussion was the transition from Arabic script to Latin script. The First Turkological Congress discussed problems related to the alphabet, simplifying the language, and improving the education system. The article explains the significance and results of the speeches of Azerbaijani intellectuals Veli Khulufu, Huseyn Javid, and Jalil Mammadguluzadeh for the congress. In their speeches, they emphasized the simplicity of learning the Latin alphabet, the people's. They justified their role in the enlightenment of the Turkic people and the strengthening of pan-Turkic cultural ties with scientific arguments. Veli Khulufu demonstrated a more scientific-practical approach at the congress. He stated that the adoption of the new alphabet would increase the quality of education and create conditions for reducing illiteracy. The idea of strengthening pan-Turkic cultural unity occupies a special place in Huseyn Javid's speeches. Jalil Mammadguluzadeh, on the other hand, stated that Arabic graphics increased illiteracy and distanced people from science, and defended the principle of phonetic and simple writing. Their positions were of great importance not only for that period. They also played a role in the development of Azerbaijani language policy in the following years. Unfortunately, a few years after the congress, political repressions seriously affected this process and many participants were persecuted. The First Turkological Congress was an important stage in the formation of the future national unity of the Turkic-speaking peoples, and the ideas put forward here continued to live despite the political pressures of the time.

Keywords: *I Turkological Congress, alphabet reform, universalism, Veli Khulufu, Huseyn Javid, Jalil Mammadguluzade*

Giriş

XX əsrin əvvəlləri türk xalqları və türkologiya elmi üçün çox böyük dəyişikliklərlə səciyyələnən bir dövr olmuşdur. Bu dövrdə Sovet məkanında yaşayan türk xalqları bu yeni ictimai-siyasi şəraitdə öz dilini, mədəniyyətini və maarif sistemlərini yenidən qurmaq məcburiyyətində qalmışdılar.

I Türkoloji qurultay 1926-cı ilin 26 fevral-6 mart tarixlərində keçirilmişdir. Qurultayın keçirildiyi məkan Bakı şəhərinin İsmailiyyə binası idi. Qurultay Bakı Türkoloji İnstitutunun təşkilatçılığı ilə keçirilmişdir. Məclisin sədri Səməd ağa Ağamalıoğlu idi. S.Ağamalıoğlunun rəhbərlik etdiyi nümayəndə heyətinə Mirzə Cəlil Məmmədquluzadə - «Molla Nəsrəddin» jurnalının baş redaktoru, Vəli Xulufu - Yeni Əlifba Komitəsinin üzvü, Xəlil Səid - Əmələ fakültəsi meliorasiya texnikumunun lisan və ədəbiyyat müəllimi kimi görkəmli şəxsiyyətlər daxil idi (Əhmədova, 2018). I Türkoloji Qurultay nümayəndələrinin arzusu türk xalqlarının müstəqilliyi, siyasi və mədəni oyanışı idi.

Həmin dövrdə Azərbaycan bir çox sahələrdə olduğu kimi türkologiya elmində də qabaqcıl sıralarda yer tuturdu. Latın əlifbasının ilk kütləvi tətbiqinə XX əsrin 20-ci illərinin sonunda türk respublikalarından məhz Azərbaycanda başlanılmışdır. Sovet İttifaqının süqutundan sonra latın əlifbasına keçən ilk türk respublikası Azərbaycan olmuşdur. Bir faktı da qeyd etmək ki, bu dövrü öyrənən tədqiqatçıların araşdırmalarında göstərilir ki, keçmiş Sovetlər İttifaqı tərkibində olan türk dövlətindən ilk olaraq Azərbaycanda 1920-ci ildə latın əlifbasına keçidlə bağlı komissiya yaradılmış və bu məsələni V.İ.Lenin yüksək qiymətləndirmişdir. Azərbaycan MİK-in dördüncü sessiyasının 1928-ci il 11 oktyabr tarixli qərarı ilə respublika latın əlifbasına keçir (Əliyeva, 2017).

Tədqiqat

I Türkoloji Qurultay tariximizdə xüsusi bir yer tutur. Bu qurultay həm Azərbaycan xalqı, həm də digər türk xalqları üçün çox əhəmiyyətli bir hadisə idi. Qurultayın yaddaqalma səbəbi o idi ki, burada türk xalqları arasında mədəni birliyin möhkəmlənməsi və əlifba islahatı kimi tələyüklü məsələlər müzakirə olunmuşdur. I Türkoloji Qurultay türk xalqlarının bir-birinə daha yaxınlaşmasına, mədəni və elmi biliklərin güclənməsinə imkan yaratmışdır.

I Türkoloji Qurultayda Azərbaycan, Türkiyə, Türkmənistan, Krım, Tatarıstan, Qazaxıstan, Özbəkistan, Bolqarıstan, Tatarıstan və digər respublikalardan 131 nümayəndə, 600-dən çox elm və ictimai xadim iştirak etmişdir. Qurultayda 20-ə yaxın türkoloqun iştirakı bu tədbirin əhəmiyyətini daha da artırmışdır. Bu qurultayda Azərbaycanın bir çox tanınmış şəxsiyyətləri iştirak etmişdir. Səməd Ağamalıoğlu, Fərhad Ağazadə, Bəkir Çobanzadə, Hənəfi Zeynallı, Müseyb İlyasov və b. həmin şəxsiyyətlərdəndir. Qurultayda olan 131 nümayəndədən 98-i türk, 33-ü qeyri-millətlərin nümayəndəsi idi. Qurultay nümayəndələri içərisində bircə nəfər qadın Ayna Sultanova idi (Babayev, 2016, s. 44). Həmçinin dövrün ən parlaq fikir adamları kimi Azərbaycan ziyalılarından Vəli Xulufu, Hüseyn Cavid və Cəlil Məmmədquluzadənin adlarını xüsusilə vurğulamaq olar. Onların irəli sürdüləri arqument və fikirlər Azərbaycan dil tarixində dönüş nöqtəsi hesab olunur. I Türkoloji Qurultay o qədər uğurlu keçdi ki, onun ikinci dəfə Səmərqənddə keçirilməsi planlaşdırılmışdı, lakin tam olaraq həyata keçirilə bilmədi. Otuzuncu illərin sonlarında qurultayın bir çox iştirakçısı millətçilik, pantürkizm, əks-inqilabi fəaliyyətdə günahlandırıldı, repressiya olundu və güllələndi. Onların arasında Salman Mümtaz, Bəkir Çobanzadə, İsidor Baraxov, Cəlaləddin Qorxmazov, Hənəfi Zeynallı, Əhməd Baytursunov, Osman Akçökraklı, Hikmət Cəvdətzadə və başqaları vardı. Çox təəssüf ki, qurultaydan 10 il sonra, yəni 1937-ci ildə repressiyalar dövründə qurultay iştirakçıları təqibə məruz qaldı (Məmmədov, 2024). Onların bəziləri həbs edildi, bəziləri isə güllələndi. 1934-1956-cı illərdə I Türkoloji qurultay barədə yazmaq və danışmaq qadağan olunmuşdu. Bakıda 1966-cı ildə qurultayın 40 illik yubileyi keçirilmişdir. Yalnız qurultayın 40 illik yubileyindən sonra I Türkoloji Qurultay xatirələrdə yenidən canlanmışdır. Qurultayın rəsmi dili türkcə idi. Qurultayda aparılan müzakirələr elmi debat şəkilində aparılmışdır. Qurultayda müzakirə olunan mövzular bu gün də öz aktuallığını qoruyur.

Sovet məkanında XX əsrin 20-ci illəri yeni ideoloji-siyasi sistemə keçidlə səciyyələnir. Bu keçid təhsildən tutmuş mədəniyyətə qədər olan bütün sahələri əhatə edir. Türk xalqları uzun müddət ərzində müxtəlif əlifbalardan, xüsusilə də ərəb qrafikalı əlifbalardan istifadə etmişdir. Ərəb əlifbasının fonetik uyğunsuzluğu, yazı çətinliyi və savadsızlığın artması islahatların keçirilməsini zəruri etmişdi. Həmçinin türk xalqları arasında ortaq mədəni əlaqələrin genişlənməsi, ümumtürk integrasiyasının elmi əsaslarının müəyyənləşdirilməsinə ehtiyac vardı. Beləliklə, baş verən bütün bu proseslər qurultayın keçirilməsi üçün başlıca səbəblər idi.

I Türkoloji Qurultayda ən geniş müzakirə olunan məsələ ərəb əlifbasından latın qrafikli əlifbaya keçid idi. Bu məsələ elmi arqumentlərlə səsləndirilirdi:

- Ərəb əlifbasının türk dillərində saitləri dəqiq ifadə etməməsi;
- Yazı və oxu prosesini çətinləşdirməsi;
- Savadsızlığın yüksək səviyyədə olması;
- Latın qrafikasının sadə və öyrənilməsinin asan olması;
- Vahid əlifba ilə türk xalqlarının mədəni birliyinin güclənməsi (Nağısoylu, 2016).

Qurultayda fonetika, morfologiya, leksikologiya, dialektologiya ilə bağlı elmi məruzələr təqdim olunmuş və vahid prinsiplərin yaradılması müzakirə olunmuşdur. Yeni latın əlifbasının orfoqrafiya qaydaları, elmi və texniki terminologiyanın formalaşdırılması haqqında ciddi qərarlar qəbul edilmişdir.

Qurultayın qəbul etdiyi əsas qərarlar aşağıdakılardır:

1. Latın qrafikasına keçid ümumtürk mədəni inkişafı üçün zəruri hesab edilmişdir;
2. Sadə və fonetik yazı prinsipi əsas götürülmüşdür;
3. Türk dilləri üçün vahid terminologiya bazası yaradılmalı idi;
4. Maarif sistemində islahatlar aparılmalı, təhsil yeni əlifbaya uyğunlaşdırılmalı idi (Çobanov, 2006, s. 26).

Qurultayda müzakirə olunmasına ehtiyac olunan bu məsələlər Azərbaycan ziyalılarını çox düşündürürdü. XX əsrin görkəmli simalarından biri olan Vəli Xulufu yazıçı, maarifçi kimi dövrün ictimai proseslərində fəal iştirak edirdi. O, dil islahatı məsələsinə dərinlən bələd idi. 1920-1930-cu illərdə Vəli Xulufu latın qrafikalı yeni əlifbaya keçidin tərəfdarlarından biri kimi çıxış etmiş və “Yeni

türk əlifbası ilə yazı qaydaları” adlı kitab nəşr etdirmişdir (Babayev, 2016, s. 244). Sonralar repressiyaya məruz qalmış Vəli Xulufu 1937-ci ildə yanvarın 28-də həbs olunur və çox keçmədən güllələnir.

Əlifba islahatının əsas tərəfdarlarından biri olan Vəli Xulufu qurultaydakı çıxışının əsas məzmununu aşağıdakılar təşkil edirdi:

- Ərəb əlifbasının Azərbaycan türkcəsinin fonetik sisteminə uyğun gəlməməsi;
- Latın qrafikasının öyrənilməsinin daha rahat olması;
- Yeni əlifbanın məktəbdə təlimi asanlaşdıracağı;
- Bu islahatın elmi ədəbiyyatın hazırlanmasını sadələşdirəcəyi;
- Savadsızlığın aradan qaldırılması üçün zəruri addım olduğu (Babayev, 2016).

Vəli Xulufu latın əlifbasına keçid prinsiplərinin hazırlanmasında iştirak etmiş və Azərbaycan nümayəndə heyətinin qərarlarının verilməsində mühüm rol oynamışdır. Vəli Xulufunun təqdim etdiyi elmi arqumentlər 1929-cu ildə latın əlifbasına keçid prosesində əsas kimi qəbul edilmişdi.

Şair, dramaturq, maarifçi və dilçi H. Cavid Azərbaycanın qabaqcıl ziyalılarından olmuşdur. Hüseyn Cavid “Uçurum”, “İblis”, “Ana” və s. əsərlərin müəllifidir. O, xalqının tərəqqisinin və inkişafının dilin yeniləşməsindən asılı olduğunu bildirirdi. Əsərlərində cəmiyyətin tərəqqisinin əsas şərti kimi maarifin inkişafını önə çəkirdi. O, “Şeyx Sənan” əsərində “hamılıqla Allahın ətəyindən yapışın və parçalanmayın” fikrini söyləyərək, insanlara birlik, vəhdət və həmrəylik çağırışı edir. Bu sözlər bu gün də öz aktuallığını qoruyur: Ayrılıq fəlakət, birlik nicətdir. “Ana” əsərində ana oğlundan gələn məktubu qonşuya aparıb oxudur. Bu onun savadsızlığına bir işarədir. Bununla Hüseyn Cavid təhsilin insanlar üçün nə qədər əhəmiyyətli olduğunu göstərmişdir. Ədəbi dilin normativliyi və xalq üçün əlçatan olması fikrini söyləyən Cavidin çox mühüm fikirləri var idi. Onun fikirlərini belə ümumiləşdirmək olar:

- Xalqın oxu-yazı səviyyəsinin artırılması;
- Ədəbi dilin sadələşdirilməsi;
- Fonetik yazıya keçidin zəruriliyi;
- Ümumtürk mədəni birliyinin güclənməsi (Babayev, 2016).

I Türkoloji Qurultayın aktiv iştirakçısı olan H. Cavid ərəb əlifbasını çətin və ağır hesab edir, latın qrafikasının isə Azərbaycan dilinin fonetik strukturu üçün daha uyğun olduğunu qeyd edirdi.

Hüseyn Cavid 1937-ci ildə xalq düşməni adı ilə həbs olunmuş, 8 il Sibirə sürgün olunmuşdur. Bir neçə il sonra 1941-ci ildə dekabrın 5-də Tayşet rayonunun Şevçenko qəsəbəsindəki Əlillər evində vəfat etmişdir. 1984-cü ilin oktyabr ayında Hüseyn Cavidin nəşi Azərbaycana gətirilmişdir.

Uzun illər boyu əlifba islahatının ən böyük təbliğatçılarından biri də Cəlil Məmmədquluzadə idi. O, “Anamın kitabı”, “Ölülər” kimi əsərlərində milli birlik, vəhdət ideyasına toxunmuşdur. “Anamın kitabı”nda qardaşların cahilliyi, öz mənliliyini unutmaması öz əksini tapmışdır. I Türkoloji Qurultaydan əvvəlki illərdə görkəmli ədibimiz Cəlil Məmmədquluzadə “Tiflisski listok”, “Molla Nəsrəddin”, “Yeni yol”, “Kommunist”, “Zaqafqaziye”, “Vozrojdeniye”, qəzet və jurnallarında, Azərbaycan və rus dillərində çıxan digər dövri nəşrlərdə ana dilinin tədrisi, yeni əlifba, sivil təhsil, mədəni inqilab və s. məsələlərlə bağlı silsilə publisistik məqalələr dərc etdirmişdir (Hüseynova, 2025). O, latın əlifbasına keçidin yalnız texniki deyil, mədəni inqilab olduğunu xüsusilə vurğulayır və əlifba islahatının keçirilməsini olduqca vacib hesab edirdi. Ruznamənin 153-cü nömrəsində məqalənin məbədində cənab “Səbiq müəllim” yazır ki: “Tamam Qafqazda türk dilini bilən bir şəxs vardır ki, o cənab da bu dili İstanbulda öyrənibdir. Bu cənabı ortalıqdan çıxandan sonra görürük ki, tamam altı milyon Qafqaz müsəlmanları hamı ürfə qismi ilə bir yığanda ana dilini necə ki, lazımdır, bilmirlər. Doğrudur, bəzi yazı-pozu bilənlərimiz bu iddiaya düşüblər ki, guya onlar türk dilinə aşinadırlar; lakin bu bir xam xəyaldır... (I Türkoloji Qurultaya qədər və ondan sonrakı dövr: Cəlil Məmmədquluzadə - II yazı, 2016). 1922-ci il yanvar ayının 6-da Nəriman Nərimanovun təşəbbüsü ilə Azərbaycan ziyalılarının toplantısında aparılan geniş müzakirədə latın əlifbasının tərəfdarları üstünlük qazandı və 9 nəfərdən ibarət yeni komissiya yaradıldı (Hüseynova, 2025).

Görkəmli şəxsiyyət Cəlil Məmmədquluzadə “Yeni Əlifba Komitəsi” fəaliyyətə başlayana kimi yeni əlifbanın əhəmiyyətini öz məqalələrində vurğulamışdır. Cəlil Məmmədquluzadə latın əlifbasının xalq üçün sadə olduğunu qeyd edirdi. O, hesab edirdi ki, əlifba islahatı nəticəsində elmi və bədii ədəbiyyat inkişaf edəcək, ümumtürk birliyinin güclənməsində mühüm rol oynayacaq. O, qurultayın ən təsirli nümayəndələrindən biri idi. Cəlil Məmmədquluzadənin fikirləri sonradan Azərbaycan dili siyasətinin əsas istiqamətini təşkil etmiş, latın qrafikasına keçidin ideoloji bazasını formalaşdırmışdır. XX əsrin başlanğıcından yeni əlifba ideyasını irəli sürən Cəlil Məmmədquluzadənin bu istiqamətdəki təşəbbüsləri uzun müddət lazımi diqqət görməmiş və bu münasibət onun “Təzə əlifba” felyetonunun məzmununda açıq şəkildə qeyd olunmuşdur.

Nəticə

I Türkoloji Qurultay türk dünyasının dil, mədəniyyət və maarif tarixində dönüş nöqtəsi idi. Əlifba islahatı və dil siyasəti sahəsində qəbul olunmuş qərarlar təkcə Azərbaycan üçün deyil, həm də bütün türk xalqları üçün əhəmiyyətli rol oynamışdır.

Qurultayda iştirak edən Azərbaycan ziyalılarının, o cümlədən Vəli Xulufu, Hüseyn Cavid və Cəlil Məmmədquluzadənin çıxışları, elmi yanaşma, mədəni təfəkkür və maarifçi ideyaları böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu şəxsiyyətlərin hər biri dilin inkişafı, mədəniyyətin yüksəlişi və elmin inkişafı üçün böyük tarixi rol oynamışdır.

Ədəbiyyat

1. Babayev, A. (2016). Birinci Türkoloji Qurultay və Azərbaycanda türkologiya. “Elm” nəşriyyatı.
2. Çobanov, M.N. (2006). I Türkoloji Qurultay və türk dillərinin müasir problemi. “AzAtaM” nəşriyyatı..
3. Əliyeva, İ. (2017). “Azərbaycan” qəzeti.
4. Həbibbəyli, İ. (2016). “Xalq” qəzeti.
5. Məmmədov, Q. (2024). “Azərbaycan” qəzeti.
6. Qacarlı, C. (2005). I Türkoloji Qurultayda dil məsələləri. Bakı: “Azərnəşr” nəşriyyatı.
7. Hüseynova, M. (2025). “Xalq” qəzeti.
8. 1-ci Türkoloji Qurultaya qədər və ondan sonrakı dövr: Cəlil Məmmədquluzadə - II yazı, 2016.
9. Möhsün Nağısoylu, (2016). “525-ci qəzet”.
10. Məmmədova, N. (2025). “Füyuzat” jurnalı.
11. Salatın Əhmədova, S. (2018). “Kaspi” qəzeti.
12. Hüseynoğlu, T. (2017). “Ədəbiyyat” qəzeti.

Daxil oldu:14.01.25

Qəbul edildi: 27.03.25